

„Metaforákkal tele, megjelenik a líra szelleme”

A palackba zárt szonett szabadulása

Kritikák, tanulmányok közhelyévé lett a tézis: Baka István a kötött formák költője. Igaz-e vajon e kijelentés, nem szorul-e bizonyításra is, különösen akkor, ha napjainkban sokaknak ez a korszerűtlenség szinonimáját is jelentheti, legalábbis a divatjamúlt, régimódi értelemben, holott Baka költészetében éppen az ellenkezőjének lehetünk tanúi: mert bár a fenti kijelentés ugyan igaz, de csak annyiban,¹ amennyiben a hagyomány modernizálását jelenti a formai következetesség, a motívumállandóság, másrészt csak megszorításokkal mondható el, mert fel kell tennünk a kérdést, milyen kötöttségről (“kötöttségről”?) van szó, melyek azok a kötött formák, amelyekben megvalósítani látszott önmagát? S ha választ adtunk a kérdésre, folytatható: és miért éppen az adott formát választja?

Végiggondolva a fentieket – a teljes életmű ismeretében – feltetem a kérdést magamnak: mikor és hogyan lelt rá Baka István az egyik legkötöttebb formára, a szonettre. – Miért éppen a szonett? Mert az bizonyosnak látszik, hogy napjainkban ismét a szonett reneszánszának lehetünk tanúi. Széles Klára *Szonett-alakú lélegzetvétel* című tanulmányában rámutatott az utóbbi évek versesköteteire, melyek ezt igazolják. Ugyanakkor nem figyelt föl arra a szerző, hogy 1990-ben megjelent *Égtájak célkeresztjén (Válogatott és új versek)* című kötetének záróciklusával ugyanezt a folyamatot látszott erősíteni Baka István lírája is. Somlyó György kitűnő, magyar és világirodalmi szonettgyűjteményében – *Szonett, aranykulcs (1001 szonett a világirodalomból)* – is csak fordításával szerepel Baka, mégpedig Vjacseszlav Ivanov *Téli szonettek (1-3)*, Nyikolaj Gumiljov *Don Juan mint konkvisztádor* és Jozsif Brodskij *Húsz szonett Stuart Máriához* című ciklusának *Párizs*

¹ Vö. Széles Klára: *Szonett-alakú lélegzetvétel – avagy áldemokráciák emlékművei*. Tiszatáj, 1991. 3.

nem változott... Történelem? – A testektől ragad... Hidd el nekem... kezdetű verseinek magyarra ültetésével. Hogy saját verssel nem szerepel, annak csak az az oka, hogy a huszadik századi költők közül – születési évszámuk rendjében – a kötetbe csak az 1900 és 1945 között születettek kerültek be, mégpedig: Szabó Lőrinc, Illyés Gyula, József Attila, Zelk Zoltán, Dsida Jenő, Vihar Béla, Radnóti Miklós, Forgács Antal, Vas István, Takáts Gyula, Kálnoky László, Jékely Zoltán, Rónay György, Weöres Sándor, Csorba Győző, Devecseri Gábor, Végh György, Csanádi Imre, Pilinszky János, Rákos Sándor, Garai Gábor, Kányádi Sándor, Gergely Ágnes, Horváth Elemér, Kalász Márton, Bertók László, Orbán Ottó, Szilágyi Domokos, Tandori Dezső, Tóth Éva, Petri György és Várady Szabolcs. E sorban akár a közvetlen előzmények is megközelíthetők, jóllehet csupán arról van szó, hogy Baka 1948-ban született, s így a szerkesztési elvek nem tették lehetővé szereplését. Az antológia e sajátos paradoxonjára Somlyó György is utal: „költészetünknek egy olyan nemzedéke emelte ki a szonett jelentőségét, amely már kiszorult belőle. Mert innét van a »korhatáron« ... Antológiánk időszerűségét tehát leginkább éppen azoknak a költőknek a léte igazolja, akik már nem kerülhettek bele. Azok a magyar – és külföldi – ifjabb nemzedékek, amelyeknek kezén a reneszánsz találmány, a szonett egy új, sokadik reneszánsza látszik kifermálódni. A mai magyar költészetben talán még az általánosnál is látványosabban. Ezt talán majd egy későbbi, a magyar szonett legutóbbi fellendülését koszorúba fonó gyűjtemény fogja megmutatni.”²

Mindenesetre magam is arra hívtam fel a figyelmet *Modern hagyomány* című könyvem idemutató részében is³, hogy a műforma törvényei a költői öntörvényűség kibontakozásának jelentős eszközeivé válnak és nem véletlen, hogy bővült a szonetról szóló irodalom is. Jóllehet, a magyar szonett kezdeteiről írott monografikus feldolgozásában Kunszery Gyula⁴ részletezi az első szonettfordítók és szonettköltők: Kazinczy, Kármán, Csokonai, később Töltényi Szaniszló, Berzsenyi, Kisfaludy és Vörösmarty szerepét, a máig ható teljes történetében – a tizenharmadik század végi, tizenkilencedik század eleji – az egész magyar irodalom belső szellemiségét is megmutató „szonett-

² Vö. *Szonett, aranykulcs... 1001 szonett a világirodalomból Somlyó György válogatásában.* Orpheusz Könyvek, 1991.

³ Vö. Szigeti Lajos Sándor: *Modern hagyomány.* Motívumok és költői magatartásformák a huszadik századi magyar irodalomban. Lord Könyvkiadó, 1995. 115-133.

⁴ Kunszery Gyula: *A magyar szonett kezdetei.* Akadémiai, 1965.

háborúnak” is köszönhetően – még a romantika idején sem töltött be igazán jelentős szerepet a magyar líra fejlődésében, ritka vendég volt a múlt század klasszikus magyar költészetében is (Arany János versei közt is csak egyetlen, igaz, ars poeticának mondható szonettet találunk), vendégjogát polgárjoggá csak a Nyugat első nemzedékének lírikusai változtatták át. A magyar irodalomban tehát a szonett sajátos módon „modern” műformaként jelent meg, magyar története – a kezdeményezéseket és szórványos előfordulásokat kivéve – lényegében jellegzetesen huszadik századi modern történet, de a Kisfaludy Társaság *XIX. századi francia költők antológiájában* ott volt „készen”: Herédia Trophées című kötete 1894-ben jelent meg és Herédia a Kisfaludy Társaság antológiájának 1902-ben egyik vezető költője⁵ s a Nyugat költőinek forrása inkább ez volt: a francia parnasszisták (Leconte de Lisle, Herédia), a szimbolisták világa, az első nemzedék fedezi fel a Pléiade-ot és Poe-t is. Mindezzel együtt a szimbolista francia szonett ösztönzésére megújuló magyar szonettköltészet a *Nyugat* első nemzedékének lírájában zömmel a reflexív kifejezés körébe tartozott, ahová a műfaj hagyománya is rendelte, de a romantika fölbomlása utáni költészet lehetősége is hajtotta.

Baka István költészetében a szonetthez fordulás mozzanatát vizsgálva, a teljes életműben gondolkodva meglepetéssel tapasztaltam, hogy az egyébként rendkívül szigorú költő nagyon hosszú ideig nem ír e formában, pedig a szonett kötöttsége vonzhatta volna, hiszen már első két kötetén is látszott a formába zártság erős igénye költői szemléletében. Mi lehet a magyarázata, hogy mégis – láthatóan – szinte kerülni látszott e formát? A folyamatot magyarázni látszik költészetének tematikája, valamint talán az is, kikhez fordul, amikor elődökre mutat. Vörösmartyra és Liszt Ferencre utaló művei rapszódiai, a nemzeti múlt, a történelmi megmaradás követelményét megfogalmazó versei magyaros dal vagy ballada formában íródnak, leggyakrabban négy kvartettből álló művek ezek, akárcsak dalai.

Nem véletlen, hogy mikor írja első szonettjeit: ebben két modern magyar költőhöz látom hasonlatosnak: először is – bármily furcsának tűnhet – Szabó Lőrincre emlékeztet, aki – talán meglepő is lehet ennek észlelése – szintén későn fordul a formához, első négy kötetében nem találunk egyetlen szonettet sem. Baka István versei közt sincs –

⁵ Erre Ferenczi László hívta fel a figyelmemet akadémiai doktori értekezéséről írott opponensi véleményében.

minden kötöttségük ellenére – egyetlen szonett sem az első kötetekben, egészen 1987-ig. Az első magyarázatot abban látom, hogy – Szabó Lőrinchez hasonlóan – Baka István is a számvetés szándékával talál rá a szonettre, mégpedig harminckilenc évesen. A másik magyarázat Baka egyik kedves költőjére, Adyra mutat vissza, ugyanis Adyhoz hasonlóan Baka is fordítja előbb a szonetteket, s csak azután írja meg sajátjait (Szabó Lőrinc is Shakespeare-fordításai után írja meg saját szonettjeit).

Az első „találkozás” példája a *Prelúd* ciklusba illesztett *Hurok-szonett*:

*Erdő vagyok – eltévedek magamban
Gyökér vagyok – nyakamra hurkolódom
A kéklő fulladásos alkonyatban
Vagyok s leszek de nem tudom mi módon*

*Hold-fűrész tép belém porom szitálja
Kiszáradt zápor elfogyok zihálva*

Ki árnyaim a föld könyvébe írtam

*A levelek szemét vörösre sírtam
S nem könny szememnek ezre hull a tájra*

Parázsló csont vagyok s min ég: a máglya

*Voltam s leszek de nem tudom mi módon
A fulladásos kéklő alkonyatban
Gyökér vagyok – nyakamra hurkolódom
Erdő vagyok – eltévedtem magamban*

E vers a legkevésbé sem emlékeztet a szokott szonettformára, bár címével utalhat *farkos* szonettre (azaz amikor a költő a tizennégy soros alapformához hozzákapcsol még további sorokat), amely azonban csak fordításokban ismert vagy a mai költészetünkben szaporodó *farkas* szonettre, illetve a *megfejelt* szonettre, amely a kvartettek számát növeli háromra, de emlékeztethet bennünket egy másik válfajára a műformának, s ez a *sonettese*, amelynek strófaszerkezete 3-3-4-4 vagy (mint Bakánál) 4-3-3-4. A hagyományban ilyennel éppen *Sonettese* címen Arthur Rimbaud művei közt találkozhatunk. Nem túl sok példát talál-

lunk azonban arra sem, amit itt megvalósít Baka: a szokottól eltérően itt tehát nem az oktáva-sextett képlettel találkozunk, hanem a két kvartett fogja közre a két tercettet (Szerdahelyi István példaként csak Pákolitz István *Elodázódik* című költeményét említi⁶), ráadásul Baka a tercetteket is szétdarabolja: kétsoros és egysoros szegmentumokra bontja őket. A verscím tehát nem formai sajátyságra, sokkal inkább tartalmi-tematikai, költői magatartást sugalló szerepre utal: a létbezártság élményére, amelynek – a belőle való kitörés lehetetlenülését mutató – önkörét hangsúlyozza erőteljesen a tercetteknek a kvartettekbe szorítotttsága. Ezt az önkörünkbe zártságot s annak a bárminemű szabadságot is lehetetlenítő végérvényességét hangsúlyozza a kezdő- és zárósor csak igeidőkkel történő (mégis) megkülönböztetett azonossága. A befejezettséget az utolsó sor múltidejűsége a létre és a műforma zárlatára vonatkoztatottságában is érvényesíti, ezen nem is kellett változtatnia a költőnek, amikor – nem sokkal halála előtt – a gyűjteményes kötethez helyenként a véglegesség és lezártság nézőpontjából érthető változatot hozott létre, mint a *Vadszóló* című vers korábbi változatát: „Vadszóló-terhű éveim alatt” forámáját így helyesbítette: „Vadszóló-terhű életem alatt”.⁷ A *Hurok-szonett* felismerésvers-jellegét súlyozza a költő a születés és halál egy napszakba vonását megjelenítő szerkezetben: „a kék-lő fulladásos alkonyatban”, amely késői szonettjeinek is sajátja, visszatérő motívuma lesz, mint például a *Szonett és ellenszonett* indításában: „Az alkonyat sebtében felragasztott / plakátján átüt még a fény-csiriz”.

A másik hasonló versre utaltam *Modern hagyomány* című könyvemben, s ez nem más, mint gyűjteményes kötetének *Mágikus szonettek* című párdarabja, amelynek alcíme így szól: *Pierre de Lorraine (1649-1721) nyomán*. Nem szégyellem szégyelleni és egyúttal bevallani, hogy amikor azt írtam az alcím okán, hogy ez a szöveg a hagyomány modernizálása⁸, akkor eredetileg arra gondoltam, hogy egy nekem ismeretlen francia költőről lehet szó. A párvers így szól:

⁶ Vö. Szerdahelyi István: *Irodalomelméleti Enciklopédia*. Eötvös Kiadó, 1995. 411.

⁷ Vö. Csordás Gábor: *A szerkesztő jegyzete*. In: Baka István: *Tájkép fohással*, Jelenkor Kiadó, 1996.327.

⁸ Vö. Szigeti Lajos Sándor: *Modern hagyomány*. I.m. 130-131. [A dolog történetéhez az is hozzátartozik, hogy Baka István utolsó kötete 1995 könyvvetére jelent meg, abban volt olvasható a vers, az én könyvem korrektúrája szeptember elejére készült el s ebbe – az adott fejezetek végén kihasználható „üres helyek” egyikében szoltam a versről, örömet akarván szerezni a szerzőnek. Könyvem néhány nappal Baka István halála után jelent csak meg...]

1.

Végy egy palackot, tedd belé a rózsa
magjának eleven kivonatát,
hamvaszd el, aztán hűvös harmatát
egy nyári éjnek gyűjtsd a lombikodba,

s párold le, majd a hamuból kivont sót
a harmat párlatával összegyúrd,
zúzott üveggel, bóraxszal bedugd
s gőzölgő lótrágyára tedd a flaskót,

hagyd ott egy hónapig, amíg megérik!
S ha duzzadón a kocsonyás anyag
feszíti már a szűk üvegfalat,

sikerrel jártál – napsugár ha éri,
palackodban, dús szirmokkal tele,
megjelenik a rózsa szelleme.

2.

Végy egy palackot: önmagad, s beléje
tedd napjaid élő kivonatát,
hamvaszd el, aztán súlyos harmatát
pergesse rá kihűlt szerelmed éje,

párold le, majd a hamuból kivont szót
az emlék párlatával összegyúrd,
az öncsalás bóraxával bedugd
az enszennyedtől gőzölgő fiaskót,

s feledd egy hónapig, amíg megérik!
S ha duzzadón a dúlt emlékezet
már szűkül és feszíti lényedet,

sikerrel jártál – napsugár ha érint,
elmédben, metaforákkal tele,
megjelenik a líra szelleme.

Amikor elkezdtem e szonettekről szóló gondolatmenetet, hosszas nyomozásba kezdtem (megküzdve a nyomasztó hiábavaló kérdéssel: vajon miért nem kérdeztem meg annak idején magát a szerzőt), nem találtam természetesen Lorraine nevű költőt vagy író, találtam ugyan ilyen régi nemesi családot, de egyik ágában sem Pierre-t, már kezdtem arra gyanakodni, hogy fel nem oldott költői szerepbe bújáról van szó, mint Sztjepan Pehotnij esetében, míg ki nem derült, hogy itt Vallemont apátjáról van szó, aki – többek között – a vámpírok titkáról értekezett, amely szerinte nem több, mint só, hó és mozgás. Baka István bizonyíthatóan Kurt Seligmann *Mágia és okkultizmus az európai gondolkodásban* című könyvében találkozott az ötlettel (e könyv megtalálható a költő könyvtárában, özvegye hívta rá fel a figyelmemet), mégpedig a vers megírásának idején, ugyanis a magyar változat éppen 1987-ben jelent meg.⁹ A dolog azért is érdekes és érthető, mert akár az 1990-es válogatott kötetet, akár pedig – még inkább – a Jelenkor gondozásában megjelent *Tájkép fohással* című gyűjteményes kötetet vesszük szemügyre, láthatjuk, hogy ebben az időszakban Baka a szokottnál is kevesebb verset ír. A magyarázat abban rejlik, hogy ebben az időszakban Baka István prózát (is) ír: 1984-ben jelenik meg a három kisregényt és egy színdarabot tartalmazó *Szekszárdi mise*, 1988-ban – a párszonett megírását követő esztendőben – pedig a két kisprózát és egy szomorújátékot tartalmazó *A kisfiú és a vámpírok* című kötete. Az utóbbi címadó kisregényhez készülve olvasott számos, az okkultizmussal, mágiával foglalkozó munkát, köztük vámpírtörténeteket is (magam is emlékszem, hogy megkért egyszer – hóna alatt két vaskos gyűjteménnyel –, hogy ajánljak neki valakit, aki elolvasná és elmesélné neki a német nyelvű vámpírokról szóló elbeszéléseket. A „mesélő” volt tanítványom, Kapocsi Erzsébet lett.)

Ekkor olvashatta tehát Baka István az említett Seligmann-könyvet is, amelyben még egy – a lombikban pompázó rózsát ábrázoló – illusztrációt is találunk, mégpedig Abbé de Vallemont *Curiosités de la nature et de l'art* című, 1715-ben, Brüsszelben megjelent könyvéből, mellette a következő szöveggel: „Minden, ami létezett, újra megjelenhet: nincs ebben semmi ijesztő! A halottak – legalábbis ideiglenesen – visszatérhetnek, ahogy a növények és az állatok is újjászülehetnek. Végy egy palackot, és tedd bele egy gyönyörű rózsa magjának élő kivonatát. Égesd hamuvá, itasd át hajnali harmattal, gyűjts össze egy

⁹ Kurt Seligmann: *Mágia és okkultizmus az európai gondolkodásban*. Gondolat, 1987. Fordította Greskovits Endre, utószó: Szőnyi György Endre.

mértékletes lepárláshoz elegendőt. Vond ki a sót a hamuból, és keverd össze a lepárolt harmattal: zúzott üveggel és bóraxszal zárd le a palackot. Helyezd az edényt friss lótrágyára, s hagyd ott egy hónapig. Akkor tedd váltogatva napfényre és holdfényre. Ha az edény alján lévő kocsonyás anyag megduzzad, ez azt mutatja, hogy a kísérlet sikeres. Most pedig, ahányszor a palackot napfényre teszed, megjelenik az üvegben a rózsa szelleme, leveleinek és szirmainak teljes pompájában. Ha lehűtöd, eltűnik, ha fölmelegíted, újra megjelenik, ez az eljárás korlátlan számban megismételhető. Nem volt még egy olyan kor, amikor a rózsaszirmok, vámpírok, gőzgépek, elektromosság, kísértetek, borzalom és választékosság, léggömbök és virágfüzérék, szemfényvesztés és okkult tudományok, kifinomult ceremóniák és hisztéria oly meghitten keveredtek volna, mint a XVIII. században. A születő tudomány üveglombikjában fantasztikus múlt jelent meg, akár a rózsa szelleme.”¹⁰

Baka István költészetében is kiszabadul az elme palackjába zárt szonett, hiszen míg a Pierre de Lorraine nyomán született párszonett (tükörszonett) első darabja azért érdekes, mert azt fikcionálja a költő, mintha nem tett volna mást, csak rálelt volna a szonettre, amin alakítania is alig kellett (már ez is bravúr), addig a szonett párja s így együtt a kettő igazi trouvaille: a költői teremtés „igézetének” minden – különösen a kiegyensúlyozott, harmóniát sugalló szonettben – megszokott fennköltségét vonja vissza, teszi olyan irónia (és önirónia) tárgyává, amelyhez hasonlatos radikális és őszinte – költői és emberi – ars poetica-val napjainkban ritkán találkozunk: a lehetséges kegyelmi pillanatot nem isteni rendelés teremti, hanem az öncsalás, a bűn, a fiaskó (amely a „flaskóra” rímel vissza és alludál), hogy a befejezés, az utolsó sor – a Verlaine-i „pointe assassine” fordítottan érvényesüljön: gyilkos csattanó ez is, de nem a fennköltet sújtja, hanem a hétköznapit emeli végsősoron mégis költészetté, megfogalmazva Baka István költői gondolkodásának egyik lényeges pontját: a metaforikus szemléletet. Ha igaz, amit Herédia mondott, hogy a szonett „végső pontosság a végső ragyogásban”, akkor ez fokozottan igaz e Baka-szonett megformáltságára, amely e jellegzetesen képi-metaforikus költészet jellegzetes gondolatiságát vallomásértékűvé, személyesen emberivé avatja, megkezdve ugyanakkor azoknak a verseknek sorát is egyúttal, amelyekben Baka látszólag álarcra lel. A következő szonettek már egyértelműen a számadás-számvetés igényét sugallják, mint a Markó Bélának Marosvásár-

¹⁰ Uo. 293.

helyre címzett *A negyvenedik szonett* vagy a Döbrenței Kornélnak ajánlott *Szonett és ellenszonett*, amelyek szintén 1988-ban íródtak. Az ezeket követők pedig már egy újabb „találkozás” sorozatát képezik, azt, amelyben a fordítás hatását látjuk (mint Adynál vagy Szabó Lőrincnél), Baka ugyanis egyre többet fordít, többek között – mint utaltunk már rá – Jozif Brodskij műveit, ezek hatására születik meg például az *Aeneas és Dido* (Brodskij *Dido és Aeneas* című Baka-fordította versének címét megfordítva), s ezek a szonettek nem különülnek el sem a szonett-hagyománytól, sem a Baka-életműtől, az utóbbiba sokkal inkább belesimulnak egy lassúbb, méltóságteljesebb, epikusabb (a prózaírás hozadékát is használó) szonettet teremtve, sajátos mitopoétikai háttérrel és a műforma „emlékezetével” alakítva. E folyamatról maga a költő is megemlékezik, mégpedig a *Post aetatem vestram* című versében:

*Ezerkilenszáznyolcvannyolc telén
egy nagy sötétlő erdőbe jutottam,
már túl lehettem életem felén
(vagy mégsem? így reménykedem titokban),
se igaz út, se csalfa messzi fény,
csak egy a biztos: Brodskijt fordítottam,
ki száműzött, mint enmagamban én*

Az idemutató, a fordításokkal párhuzamosan, illetve az azokból született, immár sajátosan új gondolatiságot jelentő szonettek már egy újabb fejezetét jelentik Baka István lírájának, azt bizonyítva, hogy az egyszer felnyitott palackból szabadult líra szelleme a szonett útján egészen haláláig vezette a költőt, bepillantást engedve ezzel a spiritualitás és a hitre találás lehetőségeinek immáron egyidejű és azonos térben mozgó világába.

(1996)